

Громадська благодійність в Україні у XIX – на початку XX століть

Перервана в роки радянської влади традиція благодійності, яка протягом багатьох століть була важливою складовою суспільного життя на українських землях, сьогодні є актуальною як у науковому плані, так і в практичному застосуванні, що спонукає постійно звертатися до її історичного досвіду. У сучасне поняття благодійності вкладається широкий зміст – від звичайної матеріальної допомоги до меценатства, що уособлює як високі моральні принципи, так і громадський рівень розуміння необхідності здійснення програм соціальної реабілітації тих категорій населення, які потребують підтримки.

Завдяки такій діяльності громадські та приватні ресурси добровільно спрямовуються їхніми власниками для допомоги окремим соціально незахищеним групам людей, вирішення суспільних проблем, а також поліпшення умов громадського життя. Така підтримка надається не тільки біднякам, які живуть у злиднях, а й тим людям (громадським активістам, фахівцям, представникам творчих професій, учням і студентам) та некомерційним і неполітичним організаціям, котрі відчувають нестачу в коштах для вирішення індивідуальних, професійних, культурних та суспільних завдань¹.

У свою чергу, під терміном “державна благодійність”, який досить часто зустрічається в публікаціях, слід розуміти опіку або соціальне забезпечення з боку держави. Навіть тоді, коли заклад, створений громадськими зусиллями, потрапляє до сфери державного регулювання та фінансування, він змінює свою соціальну природу й не може вважатися благодійним.

В Російській імперії поглиблене теоретичне осмислення проблеми доброчинності проглядалося з кінця XIX ст. Бібліографія з даної теми до 1917 р. налічувала десятки тисяч найменувань спеціальних книг², брошур, статей і заміток у періодичній пресі, декілька журналів, присвячених благодійній тематиці. У них висвітлювалися як загальні риси благодійності, так і окремі її види та напрями. При цьому дослідники акцентували увагу на непродуктивності державної опіки, закликали робити ставку на розвиток громадського й приватного піклування.

За радянських часів доброчинність зовсім не досліджувалася, її було визнано явищем класового суспільства. Тільки наприкінці 80-х рр. XX ст. серед вітчизняних науковців відродився інтерес до історії благодійності, що пояснювалося як недослідженістю проблеми, так і тим, що доброчинна діяльність є одним із механізмів практичної взаємодії суспільства й держави, характеризується своєрідними організаційними формами, соціальними пріоритетами й особистими прагненнями благодійників, соціально значущими результатами. На сьогодні історія вітчизняної благодійності перебуває на стадії наукової розробки цілісної картини її розвитку.

Історія української благодійності – складова й невід’ємна частина національного минулого. Її витoki та поширення нерозривно пов’язані з етногенезом і культурогенезом в Україні й особливо з прийняттям християнства (988 р.). Із утвердженням нової віри та заснуванням церковної організації поширилося цілеспрямоване опікування знедоленими і немічними. Релігія стала рушійною силою розвитку доброчинності, яка визнається нормою християнської моралі й утіленням чеснот справжніх її прихильників. У середні віки та нові часи церква й, зокрема, монастирі були центрами соціальної допомоги знедоленим

і незможним, виконуючи три основні функції: забезпечення нужденних грошима й натуральними продуктами (милостиня), лікування та навчання.

Така благодійність церкви, крім релігійних мотивів, обумовлювалася відповідними постановами. Церковний статут 996 р. покладав опікування хворими, інвалідами, жебраками й іншими соціально незахищеними категоріями населення на духівництво, визначивши десятину на утримання монастирів, храмів і лікарень та притулків при них³.

Водночас заснування благодійних закладів та опікування ними, право “подання” на будівництво церкви набуло поширення серед можновладців, заможних громадян. Розвитку добродійності в середні віки також сприяло ктиторство, коли певна особа споруджувала або відновлювала церкву, відмовляючись від своїх прав на неї. В умовах відсутності української державності в литовсько-польську добу багато княжих родів, церковних діячів, місцевих урядовців протегували розвиткові української культури й освіти, опікувалися православною церквою, соціально незахищеними категоріями населення. Хрестоматійною стала згадка про роль князя Костянтина Острозького, митрополита Петра Могили в обороні православної церкви та розвитку української культури⁴.

Протягом XVI–XVIII ст. важливу роль у справі піднесення національно-релігійної свідомості українського народу відігравали громадські організації міщанства – братства, які багато уваги приділяли влаштуванню шпиталів, притулків, лікарень, шкіл, друкарень, реставруванню соборів, моральному й церковно-релігійному вихованню молоді. Із появою на політичній арені козацтва останнє перебирає на себе функції головного захисника національно-релігійних інтересів українців. Створення під час Визвольної війни середини XVII ст. Української козацької держави прискорило зростання самосвідомості, утвердило почуття єдності й національної гідності народу. Не тільки гетьмани та козацька старшина, а й простий народ опікувалися православною церквою, яка тоді нерозривно пов’язувалася з народністю, була головним чинником існування національної культури. Французький історик XVIII ст. Ж.-Б. Шерер, засвідчив наступне: “У Малоросії при кожній церкві, без винятку, є лікарня або лазарет, де люди, справді бідні й нездатні себе забезпечити, доглянуті коштом церкви, залежно від її прибутків. Найперше, чого вчать молодь, це є повага й шана до людей похилого віку”⁵.

Таким чином, християнське вчення стало основою благодійності на українських землях в умовах традиційного суспільства. Слід зазначити, що благодійні вчинки здійснювалися і як масова реакція наслідування, моди, моральної спокути гріхів, самоствердження. До останньої чверті XVIII ст. взаємовідносини влади й суспільства із соціальними групами, які потребували допомоги, регулювалися традиціями церковного життя, сільської громади, етикою певних соціальних груп. Відтак піклування про найбідніші прошарки населення в Україні мало церковно-громадський характер та цілком залежало від ініціативи окремих осіб.

Російська ж традиція в цьому плані суттєво відрізнялася від української: там централізована влада із середини XVI ст. намагалася поставити благодійність під контроль, надати їй організованих форм. І коли з останньої чверті XVIII ст., за часів імператриці Катерини II, Лівобережна Україна остаточно стала складовою Російської імперії, втративши залишки громадських свобод і самоврядування, вона мала підпорядковуватися загальноросійській системі управління соціальними процесами. Самодержавна влада намагалася повністю підпорядкувати собі громадське життя в імперії, що не могло оминати й такого, здавалося б, нейтрального щодо влади, але важливого для суспільства явища, як добродійність. Попри деякі послаблення в окремі періоди протягом XIX та на початку XX ст. державного контролю, постійно проглядалися спроби влади нав’язати власні стандарти, використовувати засоби благодійності для реалізації своїх цілей⁶.

Із кінця XVIII ст. благодійність в Україні поступово видозмінюється від церковно-громадської до державно-громадської. Під керівництвом держави, яка визнала власну соціальну відповідальність, організовуються форми утримування окремих соціально незахищених груп людей, зміцнюються традиції громадської доброчинності там, де цілі влади та суспільства збігалися. Відповідно фінансування соціальних програм здійснювалося державою, церквою, різними громадськими організаціями й приватними особами.

Різнобічні прагнення держави, пов'язані з ілюзією гармонійної співпраці влади й суспільства у сфері громадської благодійності призвели до виникнення таких державно-громадських інститутів, як Прикази громадської опіки (1775 р.), Відомство установ імператриці Марії (1797 р.), Імператорське людинолюбне товариство (засноване 1816 р. представниками петербурзької знаті), в яких проглядався компроміс держави і приватної ініціативи, інтеграції останньої (залучення коштів, насамперед, представників дворянського стану) до державної системи соціальної опіки.

У 30-х – 40-х рр. XIX ст. в найбільших містах підросійської України було засновано низку філантропічних організацій загального типу, зокрема “Київське товариство допомоги бідним”, “Одеське жіноче благодійне товариство”, “Харківське благодійне товариство”, “Миколаївське благодійне товариство”⁷ та ін., якими керували дружини генерал-губернаторів або інших місцевих сановників (товариства склалися в основному із заможних жінок, тому називалися ще “дамськими”). Узагалі, філантропія, як одна з можливостей самовираження, прояву суспільної ініціативи, набула особливого значення для жінок, що яскраво проглядалося протягом останньої третини XIX – початку XX ст., коли було реалізовано чимало великих благодійних починань.

Під впливом соціально-економічних змін, спричинених реформами 1860-х – 1870-х рр., у влади почало формуватися нове ставлення до добровільних товариств, які відбивали появу незалежної громадської думки, нової суспільної свідомості й прагнення до самостійної діяльності. Процес урбанізації призвів до поступового збільшення населення міст, що відбувалося переважно за рахунок колишніх селян. Поряд із цим поглиблювалася соціальна поляризація населення, частина якого неспроможна була пристосуватися до умов ринкової економіки. Поява маси знедолених і безробітних стала серйозною соціальною, економічною й психологічною проблемою (що є аналогією із сьогоденням), за вирішення якої довелося братися на всіх рівнях: державному, муніципальному, земському та індивідуальному. В умовах, коли уряд неспроможний був забезпечити бодай мінімальний догляд знедолених прошарків суспільства, коли сфера соціального забезпечення ще не розвинулася, доброчинність була важливим чинником матеріальної підтримки певних категорій населення і своєрідним засобом згладжування суспільної напруги.

Водночас соціально-економічний та духовно-культурний розвиток країни вимагав підвищення загальноосвітнього рівня населення, створення мережі навчальних закладів з підготовки фахівців, опіки над незаможною учнівською й студентською молоддю, заснування установ охорони здоров'я для забезпечення медичним обслуговуванням нижчих суспільних верств, підтримки культурно-мистецьких закладів і окремих митців. Суттєвим джерелом фінансування цих галузей суспільного життя були добровільні пожертвування.

Розвиток капіталізму з притаманними йому соціально-економічними суперечностями та новими об'єктивними потребами обумовив розширення завдань і зростання ролі благодійності, яка стала відносно доступним видом громадської діяльності. І хоча в діях влади не проглядалося продуманої політичної лінії щодо визнання ролі громадських ініціатив у вирішенні нагальних проблем суспільства, уряд робив певні кроки до послаблення бюрократичних перепон у заснуванні доброчинних організацій, визнав нові соціальні пріоритети й форми благодійної діяльності, надав певні пільги й переваги тим, хто брав

у ній участь, оскільки така активність полегшувала тягар державних витрат на допомогу бідним.

Звернення представників різних соціальних прошарків до нагальних проблем суспільства в 60-х – 70-х рр. XIX ст. сприяло оформленню організованих форм доброчинності, які стали провідними в наступні десятиліття – спеціальні попечительства, комітети, товариства, фонди, заклади та установи (усе це відбувалося в руслі загального піднесення легальної громадської діяльності). Вони надавали можливість збіднілим верствам населення як отримати матеріальну підтримку, так і включитися до більш-менш повноцінного життя, що свідчило про якісно новий ступінь розвитку суспільства. Тоді ж відбулося суттєве зміщення вектора благодійних зусиль. Опіка людей похилого віку, дітей, інвалідів, скалічених та відставних вояків відсувалася на другий план. Натомість, на першому стояли сприяння освіти, охороні здоров'я й різнобічна допомога міській бідноті, що дозволяло пом'якшити соціальні контрасти, підняти рівень міської гігієни, грамотності простого люду⁸.

Після деякого спаду доброчинної діяльності в 1880-х рр., викликаного суспільним невдоволенням підсумками пореформеного розвитку і поміркованою урядовою політикою після вбивства Олександра II, у наступні роки й аж до 1917 р. вона невпинно зростала завдяки активності різних прошарків суспільства. Уряд, намагаючись контролювати процеси у сфері благодійності й координувати дії громадськості, наприкінці XIX ст. змушений був ініціювати організаційні та законодавчі заходи проти зубожіння робочого люду. Наприклад: у червні 1897 р. міністерство внутрішніх справ затвердило нормативний статут для товариств допомоги бідним, який стосувався тих об'єднань, що здійснювали доброчинність загального типу⁹. У березні 1906 р. були затверджені “Тимчасові правила про товариства та союзи”, за якими для завідування справами відкриття, реєстрації, заборони та закриття цих організацій були створені губернські у справах про товариства присутствія на чолі з главою місцевої адміністрації¹⁰.

Таким чином, глибокі зміни в суспільстві, розпочаті реформами 60-х – 70-х рр. XIX ст., суттєво розширили соціальну базу для розвитку доброчинності на українських землях, що позначилося на масштабах, формах та напрямках такої діяльності. Із чогось особливого, ознаки представників вищих прошарків суспільства, вона стала нормою життя чималої кількості підданих імперії – купців та промисловців, інтелігентів і чиновників, працівників земських і міських органів самоврядування, міщан та навіть селян. У нових умовах діяльність державних установ, станових об'єднань, церковнопарафіяльних попечительств виявилася неспроможною впоратися із соціальними проблемами суспільства, що стало на шлях модернізації всіх сфер життя. Головною силою в ділянці благодійності відтепер стали земські й міські установи, громадські організації та окремі приватні особи. На початку XX ст. в Україні починає формуватися система соціального захисту, що поєднувала державні, церковні, станові, земські, міські, різних громадських товариств і окремих осіб благодійні заклади. Причому установи двох останніх видів щодо своєї кількості та охоплення тих, хто потребував опіки, посідали провідне місце в суспільстві. Більшість благодійників, які брали участь у роботі громадських, земських і міських товариств та закладів, усе більше усвідомлювали свою діяльність як опозиційну, спостерігаючи явний розрив між результатами власних зусиль і різким зростанням соціальних груп, які потребували різнобічної допомоги.

Особливо це стосувалося підприємців, які добре розумілися на методах найбільш ефективного використання доброчинних капіталів. Ділові кола, зосередивши у своїх руках чималі кошти, були тим соціальним прошарком, який потенційно забезпечував матеріальні передумови для зростання благодійності. Здебільшого доброчинні організації об'єднували ліберальну інтелігенцію та соціально орієнтованих підприємців, були найбільш доступним

видом громадської діяльності. Розгортали вони свої благодійні акції як на релігійно-моральних, так і на прагматичних засадах. Зокрема, в купців релігійний чинник відіграв важливу роль у мотивації добродійних учинків. Заможність у ті часи в суспільній думці асоціювалася з таким моральним поняттям, як відповідальність. Серед купців (особливо це стосувалося старообрядців) побутувала думка, що Бог за багатство зажадає відповіді. Тому філантропія розглядалася як особлива місія, як виконання призначеного Всевишнім обов'язку. Цей чинник також впливав на те, що благодійна діяльність ставала родинною традицією та передавалася з покоління в покоління¹¹.

Індивідуальні пожертви, членство в благодійних організаціях були також засобом досягнення офіційного й суспільного визнання, підвищення авторитету власного імені та іміджу родини. Найбільш заможні підприємці окремо жертвували великі суми грошей на заснування відповідного закладу з метою створити рекламу своїм діям. Нерідко участь у добродійній діяльності набувала однієї з форм задоволення пихи й амбіційності ділової людини.

До того ж, влада завжди високо цінувала зусилля благодійників як додаткове джерело фінансування державних завдань, стимулюючи цей процес відповідними атрибутами. За суттєві пожертвування вони отримували звання, чини, посади, нагороджувалися орденами. У такий спосіб уряд намагався стимулювати розвиток громадських інститутів, часто не вкладаючи в цю справу ані копійки. На тлі незначних за розмірами державних субсидій значення приватних пожертв було вагомим, особливо з боку ділових кіл.

З останньої третини XIX ст. добродійність починає набувати специфічної ролі в соціальному прогресі, коли виявляється її випереджаючий, соціально новаторський характер щодо аналогічної діяльності державних інституцій. З того часу чітко проглядається інноваційний характер громадської благодійності, яка випереджала соціальні стандарти, що панували у практиці держави, а нерідко й у свідомості суспільства¹². Тут слід назвати, в першу чергу, спорудження дешевого міського житла, відкриття закладів по догляду за дітьми під час перебування батьків на роботі, заснування землеробських колоній та ремісничих притулків (перевиховання й реабілітація малолітніх правопорушників), просвітницьких установ та інших соціальних інститутів, без яких важко уявити сучасне суспільство. Вони вперше з'явилися як результат громадської добродійної діяльності й приватних проєктів.

Об'єктивна потреба суспільства в освічених громадянах, у забезпеченні постійно зростаючої економіки фахівцями й грамотними робітниками, недостатня увага уряду до просвіти народу обумовили той факт, що освітня галузь стає пріоритетним об'єктом добродійності на межі XIX–XX ст. Громадська ініціатива й благодійні капітали сприяли розвитку всіх ланок системи освіти – від заснування громадських організацій та установ, які займалися поширенням освіти серед незаможного населення, до створення професійних навчальних закладів усіх рівнів. Найбільш відчутних зусиль у цьому плані, поряд із інтелігенцією, докладали підприємці, віддаючи перевагу розвитку професійно-технічної та комерційної освіти. І хоча діяльність добродійних організацій та окремих осіб не могла вирішити всіх проблем освіти в Україні, а надана ними підтримка була далеко неадекватною тій потребі, яку відчувала школа, усе ж саме благодійність значною мірою компенсувала мізерне фінансування державою цієї важливої для суспільства сфери.

Добродійність не тільки дворянства, а й інших суспільних прошарків з останньої третини XIX ст. активно поширилася й на культурну сферу. Такій діяльності більше пасує термін “меценатство”, коли громадська ініціатива та приватні кошти сприяють розвиткові культури і мистецтва, стимулюють творчу активність митців. Той час сучасники не випадково називали “медічівським” періодом в історії культури Росії за небувалий розмах меценатської діяльності буржуазії. В Україні серед підприємців гідне місце належить

членам родин Терещенків, Харитоненків, Симиренків, Ханенків, О.М. Полю та іншим, які своїм меценатством і колекціонуванням наприкінці XIX – на початку XX ст. об'єктивно сприяли збереженню для наступних поколінь надбань української, російської й зарубіжної культури, створили власні музеї, галереї й бібліотеки, що вже за їхнього життя або по смерті стали загальним надбанням, підтримували матеріально художників, літераторів, музикантів. У цьому контексті слід згадати київський Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, який донині залишається найкращим вітчизняним зібранням творів зарубіжного мистецтва, Національний художній музей України, Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І. Яворницького, Київську рисувальну школу.

Особливої ваги набувала благодійність у роки воєнного лихоліття, що яскраво засвідчив період Першої світової війни. З її початком улітку 1914 р. активізація благодійної діяльності в країні досягла найвищого рівня, відзначаючись розгалуженою мережею установ різного типу. Самодержавний уряд об'єктивно був нездатний власними силами перебудувати всі галузі суспільного життя в умовах війни. Тому поряд зі зростанням централізованої допомоги постраждалим відбувся сплеск доброчинності за безпосередньої ініціативи самих громадян. Охоплені патріотичним почуттям, вони все більше усвідомлювали право кожного співвітчизника, який опинився у скрутному становищі, на певний соціальний захист. Уже до кінця 1914 р. була створена низка філантропічних об'єднань, товариств, комітетів, попечительств для допомоги хворим, пораненим та скаліченим фронтовикам, їхнім родинам, дітям-сиротам, іншим категоріям цивільного населення, які фінансувалися як державою, церквою, так і громадськістю. На громадські кошти засновувалися лазарети, притулки, облаштовувалися санітарні поїзди, виготовлялися ліки й медично-санітарне обладнання, жертвувалися гроші, одяг, продукти харчування тощо. Багато громадян, насамперед молодь, безоплатно працювали в різних лікувальних та благодійних закладах. Із літа 1915 р. діяльність громадських доброчинних організацій у величезних розмірах була спрямована на допомогу біженцям та жителям прифронтових територій¹³.

Таким чином, громадська доброчинність на українських землях у XIX – на початку XX ст. була важливою складовою суспільного життя, хоча така діяльність, як правило, не здатна вирішити жодне з нею ж поставлених завдань власними силами, без державної підтримки. Розвиваючись в умовах імперської влади, перебуваючи під контролем відповідних структур, які нерідко ініціювали заснування тієї чи іншої організації та здійснювали її фінансування, вона змушена була підпорядковуватися стандартам, які нав'язувалися державою, використовувати власні засоби для реалізації її цілей. Суттєві зміни в соціально-економічному житті останньої третини XIX ст. надали нового імпульсу розвитку громадської благодійності в Україні, яка характеризувалася сплеском соціальної творчості, різноманітними організаційними формами й напрямками застосування, соціальними пріоритетами та особистими прагненнями благодійників. Особливо це стосувалося нової активної сили суспільства – підприємців. І хоча безкорисливість деяких добродійних учинків можна поставити під сумнів, однак соціальний зміст та суспільне значення такої діяльності важко заперечувати. Саме духовно вмотивована благодійність набувала найбільшого соціального ефекту. Заслуга її у справі гуманізації суспільства є незаперечною, що яскраво засвідчив досвід XIX – початку XX ст.

¹ Гусейнов А.А., Апресян Р.Г. Этика. – М., 2000. – С. 411.

² Максимов Е.Д. Очерки земской деятельности в области общественного призрения. – СПб., 1895. – 105 с.; его же. Общественная помощь нуждающимся в историческом развитии ее в России. – СПб., 1906. – 79 с.; Георгиевский П.И. Призрение бедных и благотворительность. – СПб., 1894. – 118 с.; Дерюжинский В.Ф. Заметки об общественном призрении. – М., 1897. – 115 с.; Гогель С.К. Объединение и взаимодействие частной и общественной благотворительности. – СПб., 1908. – 145 с.; Дмитриев М.Н. Дома трудолюбия. – СПб., 1900. – 271 с.; та ін.

- ³ Максимов Е.Д. Историко-статистический очерк благотворительности и общественного призрения в России. – СПб., 1894. – С. 5.
- ⁴ Ступак Ф.Я. Благодійні товариства Києва (др. пол. XIX – поч. XX ст.). – К., 1998. – С. 20–24.
- ⁵ Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії. – К., 1994. – С. 67.
- ⁶ Соколов А.Р. Российская благотворительность в XVIII–XIX веках (к вопросу о периодизации и понятийном аппарате) // Отечественная история. – 2003. – № 6. – С. 147.
- ⁷ Ступак Ф.Я. Знач. праця. – С. 44; Гузенко Ю.І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004. – С. 65–67.
- ⁸ Власов П.В. Благотворительность и милосердие в России. – М., 2001. – С. 113–114.
- ⁹ Справочная книжка об обществах и союзах / Сост. В.К. Чарнолуский. – СПб., 1912. – С. 83–85.
- ¹⁰ Поляруш С.І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775–1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996. – С. 98.
- ¹¹ Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – К., 2004. – С. 107.
- ¹² Соколов А.Р. Указ. соч. – С. 154.
- ¹³ Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. IV. – К., 2002. – С. 155–182.